

Європейські витоки і паралелі ранньомодерної української освіти й освіченості

МАКСИМ ЯРЕМЕНКО

7 ЛИСТОПАДА 2018

Розмови про «європейський контекст» української історії та культури кілька століть тому – це замалим не ознака гарного тону, хоча не завжди їх супроводжують адекватні докази чи приклади. Один із сюжетів, поширених у вписуванні до загальноєвропейського простору, – минуле й наповнення місцевої освіти. І, попри своєрідну заяложеність теми й інколи фантастичне невігластво в наведенні доказів того, що «тут у нас» у шкільництві було так, як «там у них», саме твердження справедливе. Отож, що в освіті й освітніх практиках українців XVI–XVIII ст. було «європейського»?

Фото: André Luís

Почнімо з того, що розгалужена система постійних спеціально створених для навчання закладів на теренах України з'явилась у XVI – на початку XVII ст. За способом організації та курікулюмом вони наслідували поширені в постреформаційній Європі. Це й не дивно, адже йдеться про протестантські гімназії та єзуїтські колегіуми, двері яких були відчинені для молоді різних конфесій. Згодом школи провадили й інші католицькі ордени, як-от домініканці.

Надзвичайно важливий факт в історії українського шкільництва – розвиток під крилом східних Церков, найперше Православної (переважна більшість руського – українського й білоруського – люду до кінця XVII – початку XVIII ст. залишалася вірними Київської православної митрополії), мережі навчальних закладів, які не поступалися протестантським і римо-католицьким. Окремі елементи від конфесійних конкурентів (як-от латинську мову) ці осередки поступово переймали ще в XVI ст. Проте справжню революцію у православному шкільництві влаштував киево-печерський архімандрит і київський митрополит Петро Могила. Його зусиллями в Києві від 1632 р. почав діяти колегіум, названий за іменем фундатора. Цей осередок постав унаслідок об'єднання братської школи зі школою, щойно створеною при Печерському монастирі.

Надважливе значення колегіуму розуміли вже в наступні десятиліття після смерті Могили його послідовники. Наприклад, ось як на початку XVIII ст. в самих Могилянських Атенах (як їх інколи називали) оцінювали освітню реформу митрополита: він, мовляв, українській вітчизні, «недоумінної і простої прежде, даде ум і разум, і ученіє на всякоє діло полезное». Раніше іноземці нібито дивувалися нашому грубому й неосвіченому краю, а нині «со ужасом» говорять, бачачи його велику премудрість: «Откуда сей толикая премудрость і сила».

Риторичні прийоми тексту (а це проповідь) і його меморіальний характер гіперболізують, звісно, нетямущість українців до заходів Могили, тим паче, що вже не одне десятиліття молодь мала змогу безоплатно навчатись у школах гуманістичного типу, не вирушаючи для цього за межі українських земель (освітні мандрівки Європою взагалі практикувалися не одне століття). Проте Петро Могила пересадив на православний ґрунт поширену на той час в Європі гуманістичну модель освіти, орієнтуючись передовсім на практики найближчих конкурентів – єзуїтів. І цей, на перший погляд, не надто революційний крок насправді мав надзвичайно важливі наслідки. По суті, Київська митрополія долучилася до того, що умовно можна назвати тогочасним «Болонським процесом». Її вихованці навчалися за підручниками, що їх по всій Європі вживали єзуїти, і структуру й наповнення програми було орієнтовано здебільшого на курси авторів із Товариства Ісусового. Це й не дивно, адже серед могилянських професорів були вихованці єзуїтських колегій. Згодом за зразком київського осередку та за допомогою його випускників виникли інші православні «латинські школи», найвідоміші з яких – Чернігівський (1700), Харківський (1726) і Переяславський (1738) колегіуми. Уже у XVIII ст. могилянці створили низку «латинських шкіл» у російських єпархіальних осередках, поширюючи туди модель закладу, базовану на «Ratio Studiorum». Її, до речі, взяли на озброєння й реформатори іншої східної Церкви, яка від початку XVIII ст. домінувала на українських землях у складі Речі Посполитої, – Унійної. Василіанське шкільництво, що яскраво засвітило вже в другій половині XVIII ст., так само не вигадувало «велосипед», а орієнтувалося на єзуїтські освітні практики.

Петро Могила пересадив на православний ґрунт поширену на той час в Європі гуманістичну модель освіти, орієнтуючись передовсім на практики найближчих конкурентів – єзуїтів.

Важлива була й латинська мова викладання у василіанських осередках, Київському колегіумі

та православних школах, створених на його подоби. Вона не лише уможливлувала безпроблемні освітні мандрівки вихованців Європою, а й безпосередньо, не конче за допомогою перекладів, долучала їх до загальноєвропейської друкованої книжкової спадщини. Ще наприкінці XVIII ст. книжки в бібліотеках українських православних навчальних закладів, ба навіть православних монастирів, здебільшого були латинськими. І, як показала Наталя Яковенко, вивчаючи бібліотечний «ресурс» праць Йоаникія Ґалятовського, уже в другій половині XVII ст. українські інтелектуали чудово давали собі раду з опануванням латиномовної європейської друкованої продукції. Зрештою, не тільки інтелектуальні досягнення доходили до українських юнаків через навчання в закладах, які наслідували модель гуманістичної школи: запозичені від єзуїтів побутові звичаї й практики (наприклад, шкільний театр) не лише прижились у православних осередках, а й вийшли за їхні межі, урізноманітнюючи життя українських міст і сіл.

Одна з характеристик європейської цивілізації – університетська традиція. В Україну вона прийшла 1658 р., коли Могілянський колегіум *de jure* здобув університетські права (згідно з Ґадяцьким договором, він мав ті самі привілеї, що й Краківський університет). Згодом, коли частина України із Києвом потрапила до Російської імперії, Могілянська академія довгий час і там залишалася єдиним університетом. Щоправда, тоді динамічні зміни в освіті й імперська політика так і не дозволили київським «латинським школам» до кінця набути корпоративної незалежності. Та навіть у нових умовах через навчальні курси Академія ретранслювала молодим людям європейські політичні доктрини, культурні коди й уявлення. І вона, і православні колегіуми, як і європейська освіта того часу загалом, не були застиглими, змінювалися відповідно до загальних тенденцій. У програмі Академії, наприклад, з'явилися нові європейські мови (німецька 1738 р. та французька 1753 р.), секулярні предмети, мінялося наповнення традиційних курсів. Про орієнтацію на європейські новинки моголянські професори говорили й самі. Наприклад, 1755 р. в Києві вирішили очистити філософський курс від «сміття схоластиків»: викладати його не за Пурхоцієм, бо «нині во всей Европі принята і толкуемая Волфіанская філософія превосходно полезніе, понеже основателніе, вразумителніе і твердіе от Пурхоціевой», а за сучасником Баумайстером.

Як бачимо, Моголянська академія не лише була створена за одним із поширених у Європі зразків, а й у наступні десятиліття культивувала актуальні європейські практики. І контакти були не тільки опосередковані: київські інтелектуали долучалися до європейської «*respublica literaria*». Як писав щойно згаданий бранденбурзький професор Християн Баумейстер до київського префекта Самуїла Миславського 1758 р., «не думайте Ви, що Брандебурзька академія пана предостойного Академії київської префекта Самуїла Миславського не знає; я сподіваюся, і в самому Парижі він вшанований тим ім'ям, яким прикрашається тамтешне Сорбоннське училище».

Отож, поєднати українські терени з «Європою» через освітні осередки доволі просто. Утім, не лише так – через функціонування ідентичних чи схожих за структурою, курсами, практиками закладів – можна проводити паралелі з тим, що діялося в освітньому просторі на захід від українських теренів. Зрештою, XVIII ст. (а далі на захід – і раніше) – це доба, коли виникають модерні системи освіти. За їх формування беруться держави, самим процесом керують згори, а державний інтерес у «правильному» вихованні підданих є визначальним. Сюди ця хвиля реформ згори докочується під кінець XVIII ст. Тож не дивно, що в різних куточках Європи можна спостерігати чимало подібностей.

Як бачимо, ранньомодерні українські практики навіть із «технічного» боку були суголосні європейським, що вкотре підкреслює належність тутешньої освіти до загальноєвропейського простору.

Проте й тоді, коли держава не регулювала освітньої сфери чи лише частково втручалася в неї, для наших земель були характерні тенденції в поширенні письменності та освіти, схожі на європейські. Скажімо, загальним правилом (як годиться, із певними винятками) у цій частині світу було домінування серед вихованців вищих за елементарні навчальних закладів городян. Припускають навіть, що урбанізація взагалі стимулювала поширення письменності. І вже напевне міський спосіб життя давав більше можливостей для використання набутих знань. Цікаво, що серед соціальних груп, які мешкали і в містах, і в селах, представники перших переважали других за рівнем освіти. Ті самі тенденції спостерігаємо і в українських землях. Приміром, у Києво-Могилянській академії переважали уродженці з міст і містечок, і часом суттєво, становлячи аж до 4/5 усіх «студіозів». Отож, можемо припустити, що не лише на заході чи в центрі, а й на сході Європи міський спосіб життя стимулював до навчання.

Інший «технічний» аспект ранньомодерного європейського шкільництва – вплив відстані на склад студентських корпорацій. Себто що ближча була територія до навчального осередку, то більше її уродженців там навчалася. Географічна зручність у виборі шкіл простежується й на українських теренах.

Західноєвропейським освітнім практикам був притаманний великий вплив соціального походження на рішення розпочати навчання. Що вище в суспільній ієрархії перебувала особа, то більше мала стимулів іти в науку. А в XVII ст. взагалі увиразнилася т. зв. «аристократизація

навчання» (створення окремих спеціалізованих закладів для шляхетних вихованців). На українських землях таке явище, як «Collegium Nobilium», функціонувало завдяки зусиллям Товариства Ісусового (наприклад, в Острозі). Православні «латинські школи» не перетворилися на елітні заклади, хоча й тут, як-от у Харкові, відкривали додаткові студії з програмою, що наближала їх до шляхетських колегій. Зрештою, соціальний статус в Україні так само багато важив, коли йшлося про те, чи варто навчатися. Тож не дивно, що помітною групою в школах Гетьманщини були саме сини козацької старшини.

Як бачимо, ранньомодерні українські практики навіть із «технічного» боку були суголосні європейським, що вкотре підкреслює належність тутешньої освіти до загальноєвропейського простору. Чому так? Вочевидь, тут, як і далі на захід, діяли універсальні соціальні й культурні чинники, що зумовлювали схожість.

Годі нагадувати, що освіта – це не лише заклади, предмети та професори. Насамперед це знання, які провокують подібні уявлення, спосіб мислення, сприйняття й осягнення світу. І в наших предків механізми розуміння і тлумачення навколишнього були схожі на ті, що діяли в європейському просторі.